

Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*

A „legnagyobb magyar”: gentleman

„He was a true gentleman” – írja Marczali Henrik egyik tanulmányában.¹ Széchenyi maga 1826-ban ezt jegyzi föl naplójába: „Átolvastam a United Service Club statútumait – Több, mint 1600 alapító. Mind gentleman. Itt Pozsonyban, ahol az ország színe-java ül együtt, hányan vannak, akikről ezt elmondhatná az ember? Jóformán egyet sem találok – akinek társaságában előítéleteim eltűnnének, szívem, keblem tágulna, nézeteim nemesebbé válnának.”² Pár nappal később: „Honfitársaim körében élni keserves feladat. The[y] are no gentlemen. [Ezek nem gentlemanek.] Mindazonáltal az embernek egy szinten kell velük állnia, ha magasabb fokra akarja valamikor emelni őket.”³

A *Politikai programm töredékek* Széchenyije így jellemzi a pallérozott férfit: „[k]ötelességérzet, illedelem, lovagiság, gentleman-likeness, kicsinosult lelki tehetség, erény, mind annyi alkatrészei az állatiságibul kibontakozott férfiúnak”,⁴ Döbling Széchenyije pedig gáláns iróniával a következőképpen mond köszönetet Thierry rendőrminiszternek egy házkutatás után: „Dass meine Frau in der Stadt, Hohe Brücke N° 145 durch keine Visitation aufgeschreckt würde, finde ich so human und gentlemanlike, dass ich meine Dankbarkeit und Freude darüber nicht hinlaenglich ausdrücken kann.”⁵

* Jelen publikáció az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkája keretei között (2006 TKI207) az MTA, az OTKA (K 81585), illetve a TÁMOP 4.2.1./B–09/1/KONV–2010–0007 számú projektek támogatásával jött létre.

¹ Henry MARCZALI, *A hungarian magnate at Cambridge in 1787*, Cambridge Historical Journal 1930/2., 212.

² Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, I–VI. kötet, szerk. VISZOTA Gyula, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925–1939 (Továbbiakban: *Naplók*), III., 65. Magyarul: SZÉCHENYI István, *Napló*, szerk., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, ford. JÉKELY Zoltán – GYÖRFFY Miklós, Osiris, Budapest, 2002, 405.

³ *Naplók*, III., 69. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 408.

⁴ SZÉCHENYI István, *Politikai programm töredékek*, Trattner–Károlyi, Pest, 1847, 81.

⁵ Gróf SZÉCHENYI István *Döblingi irodalmi hagyatéka*, I., szerk., bev. Dr. KÁROLYI Árpád, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1921, 463.

Az utazó Michael J. Quin első találkozásukról azt írja, hogy Széchenyi „in excellent English” érdeklődött addigi hajóútjának kellemessége felől, s a barátságos hang, a szellemes humor és a viselkedés egyszerűsége, a „perfect manners” egyértelművé tette, hogy egy „well-bred gentlemannel” áll szemben, aki többször szót emelt a hajón lévő szemét és rendetlenség miatt, s aki úgy beszélgetett egészen fesztelenül a határőrtsztekkel, mintha közülük való lenne, mégis mindvégig megőrizte karakteres méltóságát. Quin ítélete, hogy ha a magyar főúr az angolt nem akcentussal beszélné, úgy könnyen a House of Commons egyik befolyásos tagjának lehetne tartani.⁶ Karl Maria Kertbeny „ächt englisch” figura-ként jeleníti meg Széchenyit visszaemlékezéseiben, s leírja, a gróf miként jelent meg lóháton a pesti utcákon „very gentleman-like” ruhájában.⁷

A citátumok azt hivatottak érzékeltetni, hogy gróf Széchenyi István beszélt a gentlemannyelvet. Beszélt életmódjával, írásaival, meggyőződéseivel, szokásaival, érvrendszerével, szerepválasztásaival és utóéletével – azáltal, hogy annak alanyává tette önmagát. Széchenyi a gentlemannyelv ágense és aktora. Amikor a gróf beszél – narrál és diskurál – kritikus mértékben felhangzik a gentlemanek nyelve, jobban mondva azon *csiszoltság*- vagy *csinosodásbeszéd* is, mely nem egy töretlenül fejlődő doktrína folytonossága, hanem egy időről időre újragondolt és diszkontinuitásokkal terhelt diszkurzív hagyomány.⁸ A cél e tulajdonképpen régi, de kellőképpen soha ki nem bontott belátás fényében annak vizsgálata, hogy a Széchenyi-narrációkban közelebről milyen szinten érhető tetten ez a recepciótörténetére is erőteljesen ható angolszász nyelvezet. Mindez az illető reprezentációs forma felidézésével, az önnarrációk felépülésének elméleti problematizálásával, majd e két aspektus Széchenyit illető jelentőségének lehetőség szerinti körbejárásával történik meg.

The complete english gentleman

A *gentleman* fogalma a kezdetektől eklektikus és gyakran ellentmondásos; történetének évszázadai folyamán sohasem rendelkezik kizárólagos kulturális jelentéssel, érdemre és státusra utaló komponensei folyamatosan változó arányban működtek. A cím megbecsültsége fokozatosan nő, használata terjed, kontextusa pedig

⁶ Michael J. QUIN, *A steam voyage down the Danube, with sketches of Hungary, Wallachia, Servia, Turkey, &c.*, Theodore Foster, New York, 1836, 99. Széchenyiről és a magyarokról lásd még: 75–100.

⁷ Karl Maria KERTBENY, *Erinnerungen an Graf Stefan Széchenyi*, H. Georg's, Genf–Basel, 1860³, 5.

⁸ Szűcs Zoltán Gábor a kora újkori sztoicizmus nyelvének történetét kutatva fogalmaz így: Szűcs Zoltán Gábor, „Reménységtől s félelemtől szabad lélek”. *Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról*, It 2009/4., 445.

az erkölcsi, illetve a művelődési tartalmakat fölerősítve cizellálódik. Az igazi gentleman státus eszerint nem az ősök vagy a családi vagyon terméke, sokkal inkább az egyéni virtus és érdem jutalma, ugyanakkor az a tulajdonsága is megmarad, amely történetének egészében jellemzi, hogy a társadalmi elit mindvégig fenntartja magának az ő sajátos gentlemanfelfogását, melyet *kizárólag* önmagára ért.⁹ A 18. századra a születés, a leszármazás mindemellett már nem játszik túlzottan jelentős szerepet: gentleman az (is), aki akként *viselkedik*.¹⁰ Ekkoriban teljesül be a „klasszikus” gentlemaneszmény tulajdonképpeni lényege, hogy az nem külsődleges szabályok halmaza, nem is valami esszencia, hanem olyan belsővé tett, elsajátított érzék, melynek garanciája nem az egyéni belátóképeség, hanem a begyakorolt, szokássá vált viselkedéskultúra.¹¹ A kulturális értékek és a jó modor normái kötik tehát össze a földbirtokost, a bankárt és a kereskedőt. Ennek látható külső, és az azokba kiáradó belső jelei a civilizáció jelei is egyben: a morál, a becsület, az ízlés, a modor, a ruházat, a lakhely, a baráti kör, a mozgás kecske, a személység bája és így tovább. A gentlemaneszmény abban az elgondolhatósági tartományában, amely írásainak referenciái, viselkedés- és mentalitásmintázatai alapján Széchenyi Istvánra is leginkább vonatkoztatható – és ami hatástörténetileg éppen e kiteljesedésként metaforizálható –, a John Locke-tól Lord Anthony Ashley Cooper of Shaftesburyn át David Hume-ig ívelő szakaszra tehető.¹²

Az *ízlés*, mint központi rendszerfogalom, egyéni ítélőerőként biztosan választ jó és rossz, igaz és hamis, szép és rút között, ugyanakkor közösségi természetű, de nem mindenki számára adott képesség, hanem ítéletek és mércék összessége, amelynek birtoklása műveltség függvénye, s mely egyben kialakítja a maga *jó társaságát* (*good company*) is, melyben önmagát interpretálja és tartja fenn ideálitásként.¹³ A központi eszmény az a *finom úriember* (*real fine gentleman*), aki a „tökéletesített” ízlés megszemélyesítője: a szabad szellemű, művelt közegben eltöltött hosszú idő játssza a döntő szerepet az egyénnek a neoplatonikus Természet szuper-

⁹ Minderről bővebben: Penelope CORFIELD, *Az angol gentleman különös története*, ford., szerk. PETŐ Andrea, Rubicon 1995/9., 18–19. Magyarországi kontextusban: VÁRI András, *Gentlemen úriemberek hazánkban az 1830-as és az 1930-as években*. John Paget és Patrick Leigh Fermor Magyarországon, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, XIV., 2010, 129–141.

¹⁰ Mint például Daniel Defoe-nál. Vö. *The perfect gentleman. His character delineated in a series of extracts from writers ancient and modern*, szerk. Abram Smythe PALMER, Cassell & Company, London, 1892, 7.

¹¹ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A gentleman eszményének hanyatlása = Uő., A gentleman születése és hanyatlása. Eszmetörténeti tanulmányok*, Helikon, Budapest, 2006, 163.

¹² Az előzményekhez bővebben lásd *The Gentleman Ideal. A historical surveying essay*, szerk. Dr. Max SPATZIER, Velhagen & Klasing, Bielefeld – Leipzig, 1937.

¹³ Vö. Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Osiris, Budapest, 2003², 50–71.

organizmusának részekénti esztétikai, erkölcsi, testi nevelődésében, melynek célja a szabad, boldog, erkölcsös és ízléses, társias szubjektum kiképzése. Ezen a ponton kap kiemelkedő szerepet a *csiszoltság* (politeness) fogalma.¹⁴ A gentlemanszmény a *társiasság* (*sociability*) tétele mellett köteleződik el. A társas élet közös nevelődés, amiben mindenki részt vesz, miközben maga is idomul; e szellemi „cserekereskedelem” záloga a jó társaság, a derék, csiszolt úriemberek közössége. A gentleman újradefiniálását lehetővé tevő csiszoltságdiskurzushoz kapcsolódó *szabadság-fogalom* elsődlegesen a gondolkodás és a kritika szabadságát jelenti; nem csupán egyes művek megítélését, hanem azt is, hogy kritikai megítélés alá vonható az ember társas életének valamennyi szegmense.¹⁵

Amellett, hogy a gentleman titulus társadalmi rétegzettségét tekintve a korokban tovább szóródik, többek között az az ideologéma is kezd kirostálódni az eszmerendszerből, mely szerint a gentlemannek olyan veleszületett esztétikai és érelyérzéke van, melyet a megfelelő képzés kiteljesített, tökéletesített. Az idealisztikus antropológiai jelölő demokratizálódása tehát egyfajta kiüresedéssel párosul.

Énkifejezés vs. énbemutató

A társaslélektan angolszász diskurzusai abban a régebbi keletű, axiomatikus megállapításban általában a mai napig egyetértenek, hogy az én működését, az én és a viselkedés kapcsolatát alapvetően az *énkifejezés* (*self-expression*) és az *énbemutató* (*self-presentation*) műveletei szervezik. Előbbi arra irányuló motiváció, hogy olyan

¹⁴ Néhány kiragadott példa. John Locke: „Ámha néha a fiú hanyagságból nem veszi le a kalapját vagy esetlenül hajtja meg magát, majd segít a baján a táncmester és lesimítja róla e veleszületett érdekességet [...] okosságra, jó nevelésre szükség van az élet minden helyzetében és eshetőségében. A legtöbb fiatalember hiányt szenved ebben és nyersen, szögletesen kerül ki a világba. [...] Mert a társadalmi műveltség célja és feladata a velünk született érdekesség lesimítása, az ember természetének szelídebbé tévése, hogy engedékeny legyen és alkalmazkodjon azokhoz, akikkel érintkeznek.” (John LOCKE, *Gondolatok a nevelésről*, ford., jegyz. MUTSCHENBACHER Gyula, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1914, 78., 109., 154.) Shaftesbury: „Minden csiszoltság feltétele a szabadság. A baráti összejutások során folyamatosan csiszoljuk egymást, s ledörzsöljük egymás hegyes szögleteit és durva éleit.” (Lord Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*, ford. HARKÁNYI András, jegyz. SZÉCSÉNYI Endre, Atlantisz, Budapest, 2008, 13.) David Hume: „Mi sem lehet kevésbé affektált, mint az udvarlás szenvedélye. Ellenkezőleg, a lehető legnagyobb mértékben természetes. A pallérozás és a nevelés ezt még a legelegánsabb udvarokban sem változtatja meg jobban, mint bármely más dicséretes szenvedélyt. Csupán még inkább feléje fordítja a lelket, megtisztítja, csiszolja, kecsessé teszi, s illő formát ad neki.” (David HUME, *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről* = David HUME *Összes esszéi*, I., ford. TAKÁCS Péter, Atlantisz, Budapest, 1992–1994, 133.)

¹⁵ SZÉCSÉNYI Endre, *Az esztétikai szabadságról. Szellemség és humor az Anna-korban* = Uő., *Szépség és szabadság. Eszmetörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2009, 11–56.

viselkedéseket válasszunk, amelyek saját énfogalmunkat kifejezik és tükrözik, míg utóbbi készítés olyan magatartásmódokra, amelyek a megfigyelőkben kívánatos képet alakítanak ki rólunk. Az énkifejezés motivációja, hogy mások pontosan érzékeljék a valódinak hitt ént, míg az énbemutatás a vonzó benyomás felkeltésében érdekelt, a másokban kialakuló kép formálására tett erőfeszítés.¹⁶ Az énbemutatás alapmechanizmusa tehát sokkal reflektáltabb módon viszonyul jelen lévő, illetve láthatatlan társas világhoz, míg az énkifejezés mindig azt az aktív mintázatot kívánja a társas reakciókat ignorálva láthatóvá tenni, amit az egyén éppen identitásának vél. Az *önmonitorozás* (*self-monitoring*) Mark Snyder által kidolgozott elmélete ehhez a két végponthoz képest épül föl: azt jelzi, hogy az egyén mennyire érzékeny a társas helyzetek elvárásaira, mennyire alakítja viselkedését ennek megfelelően, illetve hogy mennyire használja mások megnyilatkozásait önmaga verbális és nem verbális megnyilvánulásainak figyelemmel kísérésére. A magas szintű önmonitorozó számára fontosabb a megfelelő benyomás kialakítása mint „valódi” énjének artikulálása, az alacsony szintű önmonitorozók azonban törekednek olyanok láttatni magukat, amilyenek öndefiníciójuk szerint „valójában”, függetlenül bármiféle kedvezőtlen társas hatástól.¹⁷

Az utóbbi idők elméletei az autobiografikus éntelmezések szemléleti bázisán az arcadás/arcrongálás (prozopopeia) retorikai-dekonstruktív felfogásától kezdve a narratív identitásteóriákon át az „én színrevitelének” irodalomantropológiai értelmezéséiig hatékony módon provokálják énkifejezés és énbemutatás hagyományos oppozíciójának tanát. Az énről folyó bármilyen beszéd ezen teóriák közös távlatában performatív megnyilatkozási módként értelmeződik, a megnyilatkozás alanya pedig beszédével (is) cselekvést végző, önmagát kijelentésével megalkotó énként kerül az érdeklődés középpontjába. Erősen reflektálttá válik, hogy semmiféle énről szóló nyilatkozat nem lehet protolingvális, az elbeszéltség eleve nem lehet független a nyelviségtől, amelynek nem pusztán rámutató, hanem létesítő szerepe van.¹⁸ Minden társas kapcsolatban nyelvi vagy szövegidentitások formálódnak, melyekben konstansként értelmezett és variábilis elemek egyaránt működnek. Az egyén önazonosság-képzete többféle lehet, összeállhat olyan állandónak tekintett elemekből, erkölcsi normákból, nemzeti, vallási értékekből, melyeket az egyén minden egyes elbeszélte identitásába beépít, definiálható egy személy kizárólag önmaga számára létrehozott, személyes és kollektív értékekből

¹⁶ Vö. Edward E. JONES – Thane S. PITTMAN, *Toward a General Theory of Strategic Self-presentation = Psychological Perspectives on the Self*, I., Erlbaum, Hillsdale, 1982, 231–262.

¹⁷ Mark SNYDER, *The Self-monitoring of Expressive Behavior*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 30 (1974), 526–537.

¹⁸ Bővebben: DOBOS István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Balassi, Budapest, 2005, 15–20.

felépülő identitásaként, de lehetséges olyan értelmezés is, amikor a kapcsolatokban, esetleg különböző társadalmi rendszerek kereteiben működő identitások egyike nyer elsőbbséget a többi fölött.¹⁹

A textualizált én, beszéljen egy levélben, egy vezércikkben vagy egy naplóban önmagáról, mindig kettős publikumra lesz tekintettel: „külső”, illetve „belső publikumára”. Az énreleváns beszéd intra- és interperszonális kontextusba egyaránt beágyazott; funkciója az én önazonosságának igazolásán túl a csoporthoz való tartozás ápolása, megerősítése, vagy éppen megképzése. Az adott csoporthoz való tudatos vagy önkéntelen odatartozás a beszédhelyzet mikrokulturális meghatározottságával jár együtt: az énről folyó lehetséges beszédfajta mindegyike szocializációs termék, íráshasználati mintákkal, írásantropológiai modellekkel, kanonikus narratívákban kódolt élettörténeti forgatókönyvekkel.²⁰ Az utóbbi dimenziókat hangsúlyozó metaperspektívák jellemzően azokat a különféle kontextusok által felajánlott, kulturálisan forgalmazott szereptipológiákat keresik vissza a szövegekben, amelyek a vizsgált művekben az énségről szóló beszédet artikulálják.²¹ Az én identitása tehát e látásmódokban lingválisan teremtett minőség, az önnarrációt végző pedig adott esetben egyszeri és páratlan személyes életének megjelenítése helyett könnyedén különféle kulturálisan megformált szerepet ölthet magára, minden esetben szocializációs identitásmintái alapján viszonyulva önmaga bemutatásához. Fontos, hogy egy szerep bármikor átsajátítható, tehát az én integráns részévé válhat, egy adott interiorizációs pont után kvázi-énideálból az *önkifejezés* hiteles részévé alakulva, természetesen kizárólag tulajdonított, „én-intencionális” szinten.

A felidézett belátások énkifejezés és énbemutató relatívizálását ösztönzik. Az önelbeszélés mint speciális viselkedés, mint az én teátrális színrevitele ott is énbemutatót végez, ahol énkifejezést intencionál és viszont. Annak *hite*, hogy mi a „valódi” saját én, kontextusok, kulturális minták, s azokba kódolt elvárások, narratív/erkölcsi normák algoritmusaitól függ, vagyis az énkifejezés esszenciaszerűsége maga is az énbemutató logikájának alárendelt. Az énkifejezés énbemutatósnak való alávetettsége azonban azzal a megszorítással igaz, hogy autobiografikus szövegtípushoz, illetve az adott típuson belüli autodiegetikus célkitűzéshez képest változik annak *mértéke*, melynek egyik lehetséges főfüggvénye az előfeltételezett nyilvánosság.

¹⁹ Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*, It 2003/1., 43–44.

²⁰ Vö. S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletrások = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály – GÁBOR Csilla, Egyetemi Műhely, Kolozsvár, 2007, 211–212.

²¹ Vö. TÓTH Zsombor, *A koronatanú. Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2007, 148–164.

Mindezek folyamánként indokoltnak látszik az énkifejezés–énbemutatás hagyományos pszichológiai beszédrendekben inkább opozícióként elgondolt párosát az immár klasszikusnak számító Wolfgang Iser-féle *transzgresszivitás modell* alapján elgondolni és kezelni:²² az önnarráció performatív – sajátosan határátlépő – aktusában ugyanis énkifejezés és énbemutatás műveletei mindig sajátosan változó arányban hozzák létre a szövegesült végeredményt, melyben a határátlépések radikalitása leginkább az önnarráció tulajdonított társas szituativitásának fényében alakul. Az inkább „valós” énkifejezés az alacsony, míg az inkább „imaginárius” énbemutatás a magas önmonitózási helyzet felé deformál, mindig specifikus mintázatban *keveredve*. Ezt az irányt támasztják alá a társasléktan azon új hangsúlyai is, melyek szerint az én, mint egyik legösszetettebb sémánk, tapasztalati alapon tanult jelenség, s ezek a tapasztalatok alapvetően a személy társadalmi kontextusába és kapcsolatrendszerébe vannak beágyazódva. Az én személyközi dinamikája, a nyelvi viselkedés „*identitásaktusok sorozata*”, amelyekben az emberek egyaránt felfedik, hogyan keresik személyes identitásukat és társadalmi szerepüket. A nyelv, a kultúra felfogható úgy is, hogy az különböző szimbolikus eszközöket nyújt az emberek számára, melyek segítségével személyes vagy társas identitásukat „kivetíthetik a társas interakciók »színpadára»”.²³

Úgy tűnik, Széchenyinél a határátlépő aktusok az *énkifejezés* irányába leginkább a naplók, az *énbemutatás* irányába pedig leginkább a publicisztikák felől érzékelhetők, de a képlet a fentiek értelmében persze itt sem ilyen egyszerű. Bár a két opció szövegtípushoz kötött polarizálhatóságának lehetőségét illetően látszólag elég csupán arra emlékeztetni, hogy a gróf történetesen igen-igen védte naplófeljegyzéseit a nyilvánosságtól,²⁴ tovább vizsgálódva látható, hogy sokkal inkább a transzgresszív dinamikák kerülnek előtérbe ez esetben is.²⁵

²² Amennyiben az irodalmi szöveg abban valós és imaginárius keveredéseként értelmeződik a fikcionalitás aktusaiban, s ekképp magával vonja az adott és az elképzelt összjátékának tanát. Vö. Wolfgang ISER, *A fikatív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Budapest, 2001.

²³ Yoshihisa KASHIMA– Emiko KASHIMA – Anna CLARK, *Az én személyközi dinamikája: a duplán elosztott megközelítés = A társas én. Az önmegismerés szociálpszichológiája*, szerk. P. Forgas JOSEPH – D. Williams KIPLING, ford. BERKICS Mihály és mások, Kairosz, Budapest, 2006, 191., 279–280.

²⁴ Lásd ehhez titkáranak, Tasner Antalnak szóló végrendelekező levelét: „Minden irományaim 's papírjaim Önnel discretiójára maradnak; csak a napló könyveimet, melyek bagaria bőrbbe kötve 's lakatokkal ellátvák, kívánom elégettetni; és ezt Önnel lelkére kötöm.” Oltványi Ambrus idézi: SZÉCHENYI, *Napló*, 1233.

²⁵ Vö. ehhez: „Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az önéletrajzok hamisak, míg a naplók igazak lennének, hanem a két írásmód beállítottságának dinamikájáról beszélek, azokról a beállítottságokról, melyek eltérő arányban, de minden személyes szövegben egyszerre vannak jelen.” Philippe LEJEUNE, *A napló mint „antifiktív”*, ford. Z. VARGA Zoltán = *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok referenciális kontextusai*, szerk. MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, 2008, 13–14.

Gergely András több ízben is reflektál énkifejezés és énbemutató viszonyrendszerének játékára Széchenyi naplóiban. Egy helyen úgy fogalmaz, hogy a napló a gróf „személyiségének tükre, de persze sokszor tetszeleg, pózol is e tükör előtt”.²⁶ Máshol azt mondja, hogy bár „tagadhatatlanul” a naplókön keresztül kerülhetünk legközelebb Széchenyihez, „a teljes ember valójában még itt is elrejtőzik előle”.²⁷ Gergely állandó önértelmezésről beszél, arról, hogy a beszélő többször „kiszól” a szövegből, különféle üzeneteket intézve az utókorhoz, feljegyzéseket mutogat belőlük barátainak, „mintegy önmaga igazolására”.²⁸ A széles nyilvánosságnak szánt írások fő forrásai véleménye szerint e naplók, melyeket a publicisztikák „valósággal kilúgoznak”, amellet, hogy azok egyik azonosított „rétege” szintén az önértelmezés: önkomentálás, sőt önigazoló mítoszteremtés. Többek között a *Világ* kapcsán írja, hogy a személyiség itt is erőteljesen performálódik, az írásmódor következménye tehát a hangsúlyozott „alanyiség”, egyik kései munkáját, az *Önismeret*et illetően pedig a *maszk, fátyol, maskara, takaró-kárpit* tömetaforáinak központi jelentőségére hívja fel a figyelmet.²⁹ Vizsgálatai szerint a gróf ún. *tanítólevelei*, rokonaihoz, barátaihoz intézett szövegcsoportja mutatja erőteljesebben az önnarrációt végző én fókuszpozícióját a levelezésben, amennyiben Széchenyi személyisége itt (is) előtérbe tolakszik: kinyilatkoztat, minősít, saját magával példalózik, vagyis az írói szubjektum nyomasztó erkölcsi-pedagógiai fölénye, didaxisa lesz a tulajdonított fő olvasói tapasztalat.³⁰

Oplatka András szerint „[m]inden egyes ember esetében izgalmas, bár a súlypontok elosztásában bizonytalan művelet, ha az egzisztenciák elemeit megkíséreljük szétválasztani: mennyiben volt a származás és a kor, és mennyiben saját formáló akarat a döntő abban, hogy hősünk ezt vagy azt a szerepet vállalta, játszotta.”³¹ Úgy látja, Széchenyi esetében nem „szépítőgető önstilizálással” van dolgunk – hiszen szövegeiben „nyoma sincs a hajlammak, hogy önmagát igazolja és kiemelkedő egyéniségként mutassa be” –, pár sor után nem ellentmondásmentesen mégis arra jut, hogy Széchenyi „[m]indemellett magát előszeretettel korholta vagy akár gyalázta, a naplók forrásértékét bizonytalanná téve”.³² Megemlítendő még Lackó Mihály kiváló tanulmányának egyik kapcsolódó végkövetkeztetése is, miszerint a Széchenyi-források lehetővé teszik, hogy a későbbi jellemrajzokban két figura keletkezzék: „egyfelől a hideg fővel kalkuláló reál-

²⁶ GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Akadémiai, Budapest, 1972, 20.

²⁷ GERGELY András, *Széchenyi István (1791–1860)*, Kalligram, Pozsony, 2006, 19.

²⁸ *Uo.*, 21., 15.

²⁹ *Uo.*, 22., 61., 77., 161. Utóbbihoz vö.: PLETL Rita, *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*, Kölcsey Intézet, Budapest, 2005, 179–291.

³⁰ GERGELY, *Széchenyi István*, 40., 41.

³¹ OPLATKA, *I. m.*, 15.

³² *Uo.*, 29.

politikus és sikeres alkotó, másfelől a zabolázhatatlan, vívódó s meghasonlott kedélyű.”³³

A megidézett távlatok mindegyikére igaz, hogy érintettek az önnarrációt, az énről való beszédet, az énség performálását illető dilemmákban. Úgy tűnik, a Széchenyi-témában énkifejezés és énbemutatás kölcsönhatásainak kérdésköre ezen dilemmák legfőbb egyike. A „tükör előtti tetszelgés”, a narratív kiszólások, a szövegfajtaból szövegfajtaba átáramló énperformatívumok, az interpretatív önkomentálás, az én didaktikus, ideáltipikus színrevitele, a naplóbeli – nyilvánvalóan jórészt a kulturális-narratív hagyományban kódolt – szinte folyamatos, a gyónás és a konfesszió beszédmódjával játszó „öngyalázás”, önstilizáció, a „romantizált” én hiperbolizációja, illetve a különféle utólagos Széchenyi-reprezentációk egyidejű érvényessége mind azt bizonyítják, hogy az önmonitorozás sajátosan határátlépő aktusai korántsem elhanyagolható, sőt lényegi elemei a gróf önnarrációinak.³⁴

Ha nem lenne minden énkifejezés egyben énbemutatás is – és fordítva –, ha a régi opposzió teljes érvényében gondolkodnánk, akkor is kutatható lenne a válasz a kérdésre, hogy Széchenyi énbemutatásai és énkifejezései egyaránt beszélnek-e a gentlemanek nyelvét. A gróf hozzáférhető textuális és képi örökségében, de még a róla szóló szakirodalomban is jól megfogható ennek jelenléte, tehát az előzetes felelet mindkét szinten: egyértelmű igen. Az összességében *inkább* az énkifejezés, önfeltárás felé mozduló naplók, és az összességében *inkább* az énbemutatás, öndramatizálás felé mozduló publikált művek, szónoklatok, valamint az e kettő mindig sajátos átmeneteit képviselő levelek ugyanis kivétel nélkül hordozzák a gentleman étoszt, gentleman ideológiát. Az illető hagyománytartalom éppen azért jelentős itt, mert a gróf akkor is annak nyelvén beszél számos alkalommal, amikor az önkifejezés transzgresszivitása radikálisnak tartható, illetve akkor is, amikor koncepciózus befolyásolási terv szellemében beszél e nyelven, s prezentálja benne önmagát. Hazel Rose Markus és Shinobu Kitayama nyomán pedig mindebből arra következtethetünk, hogy Széchenyi István egységes és stabil, helyzetekben és kapcsolatokban is változatlan, „szilárd” *belső énjének*, illetve nyilvános, szituatív és fatikus, „folyékony” *külső énjének* működését egyaránt befolyásolta az illető horizont.³⁵

³³ LACKÓ Mihály, *Jellemrajzok Széchenyiről 1848 után = Uő., Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2001, 88.

³⁴ Az önmonitorozási helyzet indirekt reflektálására jó példa egy Teleki Józsefhez írt 1840-es levélrészlet: „Mi pedig életem külsőségeit, s főbb munkálatit illeti, nehéz, sőt lehetlen azok körül magamnak tenni jelentést, minthogy részint gyónnom s pirulnom kellene, részint azon gyanúba esném, mintha magamat dicsérni kívánnám.” Gróf SZÉCHENYI István *Levelei*, I–III. kötet, (összegegyjt., előszó, jegyz. MAJLÁTH Béla), Athenaeum, Budapest, 1889–1891, I., 68.

³⁵ Hazel Rose MARKUS – Shinobu KITAYAMA, *Culture and the Self. Implications for Cognition, Emotion, and Motivation*, *Psychological Review* (98) 1991, 230.

Lord Szechenyi

Széchenyi egyik főműve, a *Hitel* már az ajánlásban hitet tesz a *politeness* kis epizódjához, annak beszédmódját a mű végéig alkalmazva. A legjellemzőbb fordulatok:

Sem azon könyvtudós, ki testével tehetetlen, sem azon gymnasta, ki lelkének hasznát nem tudja venni, nem tökéletes ember. Mind testi, mind lelki tehetségeknek teljes idomzatban kell kifejtve lenniük, hogy az ember a' lehető legnagyobb tökéletességre emelkedhessen. [...] Közhasznú intézetek ellenben, csinos épületek, melyekben a' nemzet kincsei tartatnak, 's mellyekből a' közértelmesség nőtten terjed, szép hidak, jó utak, helyes *communicatiók*; virágzó vidékek; melyek a' hazát gazdagítják, midőn mindenki sorsát javítják 's emelik, századokon hatnak keresztül, 's kétségen kívül jobban kielégítik lelkünket, mint közönséges pénzfecsérlésünk [...]. Minden előre megyen 's feljebb emelkedik a' világon, 's a' józan ész nem kevésbé hagyja helyben a' tökéletesülés ideáját, mint valamely velünk született 's mellünkben mélyen érzett sejdelmet. [...] Mi lesz az Angolbul, ha a' szabadságra épült alkotmányt minden ébredéssel nem tartja fenn, 's honszeretet 's férfias egyenes életmód eltávozik a szántóvető csinos, de egyszerű hajlékából? John Bull piperés, kényes ellágyult dandyvá 's a' Peerage oly elzárt helyvé válik, hogy azok, kik belőle ki vannak rekesztve, szintúgy bolyongnak, mint Ádám 's Éva kívül a' paradicsomon, midőn egy herceg 's egy lord kerubkint áll Éden kapui mellett. [...] Én inkább fegyvert fogni tanácslok; azon fegyver pedig, mellyet ajánlok, nem egyéb, mint már előbb is mondtam, kicsinosított emberfőnél.³⁶

A *Világ* mindezt úgy ismétli meg, hogy az „Egészség állati részeinknek magok közt 's a' lélekkel tökéletes egybehangzásáról” beszél, lelki és testi műveltségéről és „csinosodásról”, „életkellemekről”, „kicsinosult polgári” életvitelről; arról, hogy a „független férfiúi öntartás az izlésnek legvalódibb mérője”, hogy „kicsinosult 's okos embereken könnyebb uralkodni, mint buta 's oktanokon”, hogy „az embernek legékesb tulajdona a' szép lélek, 's csak az, 's nem egyéb határozza el valódi becsét”, hogy a „szebb izlés 's nemesb örömei kifejtése szorosán függ össze a' honszeretet 's közlélekkel”, vagy éppen hogy a „társasági szabadság legfőbb jó, nemesített keblétül ösztönözöttve, csinosult értelme által vezetve”.³⁷

³⁶ SZÉCHENYI István, *Hitel*, [reprint], Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1979, 51., 236., 128., 167., 245.

³⁷ SZÉCHENYI István, *Világ. Vagyis felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*, [reprint], Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1984, 58., 6.1, 68., 116., 244., 366.

Azzal együtt, hogy a *Hitel* vagy a *Világ* egyebek mellett a *csiszoltság* politikai nyelvét is beszéli,³⁸ más szempontokból is szembeszökő Széchenyi kapcsolata a gentlemaneszménnyel. Az egyik legkiugróbb kapcsolódási pont klubalapító igyekezete lehet, mely a különféle sportegyletek, a *Casino* vagy az *Akadémia* kapcsán jelöli nála a „good company” elszájtított eszmeiségét: „Casinóban néha komolyabb tárgyakra is gördül a’ szó; birtokos, kereskedő, művész, idegen ’s a’ t. benne megfordul, ’s a’ kellem- ’s haszonvágy principiumi szerint sokszor olly tárgyak jönnek fejtegetésbe, mellyek mindenkinek legközelebb hasznát ’s kellemtét érdeklik – – – az ideák józaníttatnak, az értelem tágul.”³⁹ Amellett, hogy Széchenyi igen találó és érzékletes kifejezésével az *egybesurlódások*, az *eszmesurlódások*⁴⁰ által pallérozódik az ízlés és az értelem, azt az aspektust is fontosnak tartja, hogy ezáltal az ezeket áramoltató közéleti diszkurzivitás is „csinosodik”, hiszen a „Magyarnak még nem volt olly időszaka, hogy igazi társalkodási – conversatiói – tonusa lett volna”.⁴¹

Az Angliát többször megjárt, kiváló angolszász műveltséggel rendelkező gróf magánéleti szinten, öltözködési és étkezési szokásaiban is egyaránt és köztudottan anglofón beállítottságú: „Igazán finom és jól nevelt csak egy angol lehet!” – vallja.⁴² A Széchenyi-hagyomány számos vonatkozó, mentalitástörténetileg, életmódtörténetileg fontos elemet őrzött meg: házi személyzete Pesten a legjobban öltözött és a legudvariasabb hírében áll; a gróf a könnyű és egyszerű, mértékletes, de rendszeres étkezést kedveli;⁴³ az alapos testi higiénia általa válik társaságilag elfogadottá, majd normatív elvárássá;⁴⁴ lakótereit gondosan megtervezi a célszerű egyszerűség, ugyanakkor az ízléses dekorativitás jegyében, melyekkel *Pesti por és sár* című művében részletesen is foglalkozik a civilizált életkörülmények és a polgári lakáskultúra általánosabb kérdései mellett.

Nemcsak a civilizálódás teleologikus szemlélete jellemzi Széchenyit alapvetően, nemcsak a közéletiség és az államelmélet szempontjából van rendkívül közel a *csiszoltság* szellemiségéhez, hanem naplójának tanúsága szerint többek között

³⁸ Vö. TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007, 19–21. A témáról lásd még: KOVÁCS Ákos András – SZÜCS Zoltán Gábor, *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?*, Korall 2009/4., 159–161.

³⁹ SZÉCHENYI, *Világ*, 355.

⁴⁰ A Széchenyinél is feltűnő alakformáló metaforika az angolszász és a magyar nyelvi megoldásokban egyaránt központi érvényű (Locke: „lesimítás”, Shaftesbury: „csiszolódás, ledörzsölés”, Hume: „csiszolódás, kecsesítés”, Kármán József: „csinosodás”, Dessewffy József: „simúltság, politúra”).

⁴¹ SZÉCHENYI, *Világ*, 255.

⁴² *Naplók*, IV., 331. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 640.

⁴³ Kovács Lajos és Karl Maria Kertbeny nyomán: OPLATKA, I. m., 362.

⁴⁴ „Előfordul, hogy fürdődézsában ülve, hátát kefével vakargatva fogad látogatót, jelezvén: a mosakodás szükséges és természetes.” GERŐ András, *A magyar civilizátor*, Rubicon 1991/5., 4.

természetszenlélete, erényfelfogása, neveléseszménye, társiasággfelfogása is indokoltan köthető az illető távlathoz.⁴⁵

A legbeszédesebbek Széchenyinél mindemellett azok a textualizált magatartásformák és önleíró szöveghelyek, amelyekben a gentlemaneszmény közvetlenebbül szólal meg a különféle élethelyzetek lenyomataiban. Bár egy-egy heves szituációban az ifjú gróf higgadt úriember tud maradni – „egyébre nem gondolhattam, csak hogy a fickó máris karddal és pisztolyokkal érkezik, hogy megsemmisítsen; azonkívül arra is kellett közben néhány pillanat, hogy arcomat illendően komoly vonásokba szedjem és méltóságteljes magatartással lépjek ki a szobámból” –, olykor ő is méltatlanná válik, amit keserűen jegyez fel: „Az őrnagyommal szemben ma egy kissé túl hangos és durva voltam.”⁴⁶ Büszkén rögzíti, Lady Caroline Lamb miként ítél róla első találkozásukkor – „Megvan a képessége a társaságot szórakoztatni, és kellemes formát adni mindannak, amit mond.” –, ugyanakkor egyik Schönfeld nevű vendéglátóját így jellemzi: „Látszik, hogy kezdő házigazda. Nem volt kellő könnyedség és nagyvonalúság a viselkedésében.”⁴⁷ A mértéktartás, a kiegyensúlyozott józanság neosztoikus erényéről határozott álláspontja van,⁴⁸ ugyanakkor számos naplóbejegyzésében érhető tetten a moralitás és a testiség szerves kapcsolatának neoplatonikus tétele is.⁴⁹ A test és

⁴⁵ Természetszenlélet: „Minden magasztos, nagy és nemes a természetben rejlik. Aki egészen egyszerűen, anélkül, hogy hamis benyomásokkal tévesztetné meg magát, az ő törvényei szerint cselekszik – minden dolgot, akármilyen fajtájú is legyen az, eléggé jól fog csinálni.” (*Naplók*, I., 43. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 13.) Neveléseszmény: „Mindenekelőtt a nevelés, melyben az ember tanulóévei alatt részesült, a fundamentuma a férfi- és aggkorban való boldogságnak és elégedettségnek – és aki fizikailag és erkölcsileg semmit nem vethet a maga szemére, annak bensőjét az elégedettség soha el nem hagyhatja, a sors bármily ellenségesen és balul bánjék is vele. Létünkben a harmónia – jó lelkiismeretre alapozva: zavarhatatlan, és mélyen magunkban rejlik. (*Naplók*, I., 574. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 69.) Erény- és társiasággfelfogás: „Minél inkább kiműveltem magamban az erényt, annál inkább át kell érezni, micsoda szörnyeteg voltam egykor. [...] A két nép közt a különbség azonban az, hogy az angolok a társasági életet – ha az ember ismeri, és előítélet nélkül akarja mérlegelni, – a tökéletesség lehető legmagasabb fokára emelték: honfitársaim viszont még a társaság szót sem értik.” (*Naplók*, IV., 33.; *Naplók*, II., 108. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 557., 147.)

⁴⁶ *Naplók*, I., 114.; *Naplók*, II., 64. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 24., 129. A törekvő, szisztematikus öngigényesség jó példája még: „Milyen ostobán viselkedem! Méltóság, következetesség, nyugalom – ez sehogy se megy.” *Naplók*, II., 426. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 266.

⁴⁷ *Naplók*, I., 147.; *Naplók*, II., 130. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 34., 154.

⁴⁸ Vö. „Van egyfajta nyugalom a szerencsés emberekben, valami elégedettség, mely őket egészen soha el nem hagyja, még a legnagyobb balsorsban sem. [...] A léleknek ez a rendje és az ebből fakadó harmónia és nyugalom fölöttebb hasznos ahhoz, hogy magunkat az élet minden helyzetében boldognak és elégedetnek érezhessük.” *Naplók*, I., 565., 606. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 65., 81.

⁴⁹ Vö. „En sokat adok a nemességre, ha az morálisan és fizikailag a sokaságból kitűnni képes. [...] Vadásztam és 10 órán át ültem lovon. A vadásztól oly fáradt voltam, hogy még morális erőmet is elvesztettem.” *Naplók*, II., 639.; *Naplók*, III., 30. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 355., 394.

a lélek harmonikus egységének tana, vagy a „józan mértékletesség” maximájának recitálása persze közhelyszámba megy a korszak hasonló szövegeiben is; a keresztény hagyománnyal átitatott klasszikus műveltséganyag a fentebbi irányultságok döntő többségét szintén tematizálja. A különbség abban érhető tetten, ahogy ezen témák dialogikus felhangjai áthangszerelődnek, újrafunkcionálódnak, illetve új-fajta témákat képeznek meg az egyes életművekben – miként Széchenyinél.

A levelek szinte minden érintett motívumot végigkísérnek és kommentálnak,⁵⁰ de az olyan, ezektől független szövegdarabok is relevánsak itt, ahol például a gróf az Ossián-fordító Fábián Gábornak azt írja, „mily jól esett ama három igen csinos s valóban angolnak vélt kötetekben honunk szavait szemlélni”, s hogy úgy véli, „az emberek csak felsőbbségnek engednek, s ez azon vágyon alapúlhat, mely mindenben, a legnagyobbban mint a legkisebben s mindenütt a jobbat, szebbet, jobb izlésüt etc. szomjazza”.⁵¹ Waldstein Jánosnak máshol azt köti a lelkére, hogy törekedjen az önmegelégedésre, mely „az elme mennyei nyugtát, a jóknak s nemeseeknek megbecsülését s szeretetét, a szépeknek szívét” jelenti, ugyanakkor biztos benne, hogy Waldstein „józanon el fogja intézni útját”, „oly szép lélekkel, oly egészséges ésszel”, mint amilyennel már amúgy is „fénylik”.⁵² Az utóbbi, erősen moralizáló hangvétel nagyban emlékeztet az 1828–29-es *tanítólevelek* beszédmódjára, melyekben Széchenyi azt fejtegeti, hogy valójában nem a cím, a rang, hanem az „igazi nemesség”, a „lelki kiműveltség”, a „tökéletesedés” elérésére kell törekedni. Ebben a görög–római, humanista, illetve vallási szólamokat egyaránt integráló nyelvezetben szintén ott munkál az illető angolszász diskurzus beszédteljesítménye is (többek között a maga organikus fejlődésfelfogásával, mely nem egyenlő a keresztény perfekcionizmus itt szintén fontos fejlődésképzetével), ami olyan, e tanítólevelekben artikulálódó témákat juttat szóhoz, mint a gondos életvitel, a takarékoság, a közjó előmozdítása, vagy a személyes kiválóságához vezető út.⁵³ A gróf *erényszövegsége* báró Wesselényi Miklóssal, vagy az általa megalkotott „Jelki független ember” antropológiai ideálkonstrukciója szintén egy összetett eszmetörténetiségben szemlélhető csupán, de egy olyan összetettségben, melynek egyik szólama már a csiszoltság diskurzusaként azonosítható.

Azok a további, speciálisabb relációk, amelyekben a vonatkozó összefüggés még látványosabban reprezentálható, a gróf viszonya a művészetek és a sport világához, az ún. „ékes” szónoki stílushoz, illetve magához a naplóíráshoz.

⁵⁰ Jellemző példa egy Bézsán Mihálynak írt levele, melyben a *Casino* kapcsán „társalgási élvezetről”, „sok szép s jónak csiráiról” beszél, illetve arról a közéleti missziójáról, hogy „minél több jeles honfiakat legyen szerencsés a műveltebb társalgás kötelékével egy erkölcsi testté alakítva keblében bírhatni”. SZÉCHENYI *Levelei*, III., 85.

⁵¹ *Uo.*, I., 336.

⁵² *Uo.*, 104.

⁵³ GERGELY, *Széchenyi eszmerendszerének...*, 86.; illetve GERGELY, *Széchenyi István*, 40.

Művészetek

Shaftesbury egy másik ideáltípusa a *polite gentleman* mellett a *virtuoso*, a mesteri mű-élvező: „[E] megnevezés az igazán finom úriembereket, a művészet és az eredetiség szerelmeseit foglalja magában, akik látták a világot, és megismerték Európa sokféle nemzetéinek illemeit és szokásait, keresték régiségeiket és krónikáikat, megismerték a közrendet, törvényeiket és alkotmányaikat, megfigyelték városaik fekvését, erősségét és díszeit, az alapvető művészeteket, tudományokat és szórakozásokat, építészetüket, szobraikat, festményeiket, zenéjüket és a költészetükben, tanulmányaikban, nyelvükben és beszélgetéseikben jelen lévő ízlést.”⁵⁴

Locke filozófiai tanait Shaftesbury számos szempontból kritizálja, s gentlemanfelfogásuk tekintetében is észlelhetőek a markáns különbségek: a mester embereszemlénye a római mintájú szenttelen „*vir bonus*”, akinél műveltsége ellenére egyszerűen irrelevánsak a művészet szépségei; a muzsikálást és a poézis gyakorlását például nem is ajánlja az ifjakkak nevelélméletében. Mint látható, Shaftesbury felfogásában már határozottan más a helyzet, amennyiben a műértés és mű-élvezet nála központi helyre kerül. A tehetősebb fiatalemberek európai körutazása, az ún. *Grand Tour* teszi lehetővé többek között a műalkotások saját szemmel való látásának élményét, az *autopsziát*, szemben az albumok, reprodukciók és a beszámolók világával. A kanonizált műalkotásokkal való személyes találkozás ekkoriban a jó modor és a jólneveltség részévé válik, a modern kulturális beállítottság új látásmódja lesz.⁵⁵ Wessely Anna írja, hogy Shaftesbury, származásának megfelelően, a korban szokott módon szerzi tudása javát a művészetekről. Végigjárja a *Grand Tourt*, saját gyűjteménnyel rendelkezik, tanulmányozza másokét, bőkezű patrónusként műalkotásokat vásárol és rendel, megvitatja őket más műkedvelőkkel és a neki dolgozó festőkkel, akiket műhelyükben felkeres.⁵⁶

Széchenyi egyik 1818-as, fiatalkori utazása során egy hetet tölt Firenzében, ahol amellet, hogy megtekinti a reneszánsz nevezetességeket, „feltűnően” igyekszik, hogy műtermekben kortárs festőket is megismerjen.⁵⁷ A kortárs művészetet Rómában is felkeresi, jelesül a szobrász Thorwaldsent és Canovát, utóbbitól

⁵⁴ Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Miscellaneous Reflections on the preceding Treatises, and other Critical Subjects* = Uő., *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, III., Jr. John Darby, London, 1732, 157. (Mezei Gábor fordítása)

⁵⁵ RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következők-mények*, Atlantisz, Budapest, 2010, 93–151. Locke így beszél erről: „a nevelés utolsó részét rendszerint az utazás teszi; azt tartják, ez tetézi be a művet, ez végzi a gentlemanen az utolsó simítást.” LOCKE, *I. m.*, 214.

⁵⁶ Vö. WESSLEY Anna, *The Knowledge of an Early Eighteenth-Century Connoisseur. Shaftesbury and the Fine Arts*, *Acta Historica Artium Hung.* 1999/2000, 290.

⁵⁷ OPLATKA, *I. m.*, 95.

pedig egy márvány mellszobrot is vásárol. Egyébként is számos zenésszel, íróval ápol szoros kapcsolatot, felkérésére Johann Ender osztrák festő például 1818-as keleti útjára is elkíséri, de kapcsolódó naplócitátumok az 1829-es évekből is idézhetők: „Megérkeztem Stuttgartba. Elmentem Dannäckerhez, aki nagyon megöregedett. Megcsókolt örömeiben.”⁵⁸

Ez az életmód, a Grand Tour esztétikaisága nem kötődik eleve jobban Széchenyihez, mint kulturális környezetéhez. Meglehetősen szorosan kötődik viszont az ún. „mágnási rétegzettséghez”, tehát bizonyos társadalomtörténeti relevanciákhoz. Széchenyin kívül más ifjú *főurak* is hasonló esztétikai alaptapasztalatok részesei, sőt atyja maga is lelkes művészetpártoló. Az identitáskereső fiú azonban kezdetben Lord Byron modorában verselget, majd regényírással próbálkozik, s egy ideig nagyon szeretne művésszé lenni. Shaftesbury szerint gentleman mindenki, akiben a természettől helyes géniusz vagy a megfelelő oktatás kialakította a természetes báj és az illendőség iránti érzéket, a virtuoso azonban egyenesen „hajszolja” a szépség különböző formáit, a költő pedig „ünnepli”, ahogyan a zenész megéneklí, az építész megformálja.⁵⁹ Írásainak tanúsága szerint ez a fajta különleges lelkesültség az ifjú Széchenyit is jellemzi. Nincsen különösebben sok ideje arra, hogy „igazi” virtuosóvá váljék, s életének előrehaladtával egyre kevésbé is vágyik azzá lenni; a gentlemanhabitussal járó esztétikaiság mindamellett releváns mértékben megéri a világot.⁶⁰

Sport

Többek között Sir Thomas Elyot 1531-es *A vezető* című művével vonul be a gentlemannevelés eszménye az angol pedagógiai köztudatba. Elyot a testi nevelés fontosságát külön műben is hangsúlyozza (*Az egészség palotája*), kiterjeszkedve a testápolás és -edzés különféle feladataira egyaránt. Ugyancsak behatóan foglalkozik az erkölcsi nevelés kérdésével, az önuralmat, a lelki edzettséget és mértékletessé-

⁵⁸ *Naplók*, III., 350. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 535. Johann Heinrich Dannäcker (1758–1841) német klasszicista szobrász.

⁵⁹ Vö. SHAFTESBURY, *Sensus communis*, 72–73.

⁶⁰ Mindennek további bizonyítékai, hogy a költő mint *második teremtő* (*second maker*) shaftesburyánus alakjának, illetve az ehhez szervesen kapcsolódó „organikus műalkotás” normájának is fellelhetők az egyértelmű visszhangjai a gróf naplóiban: „az ember sohasem lehet kiváló a szakmájában, ha nem lesz művészetének hogy úgy mondjam másodszori megalkotója [...]. Nincs könnyebb, mint verseket csinálni; vannak, kiváltképp a német nyelvben, teljesen kész minták ehhez. Azonban nagyon nehéz minden egyes sort alárendelni az összefüggésnek, minden részt újra megtalálni az egészben, éppúgy, mint az egész tükröződését minden egyes részben.” *Naplók*, I., 44. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 14. Vö. Anthony Ashley Cooper SHAFTESBURY, *Soliloquy, or Advice to an Author* = Uő., *Characteristics of Men*, I., 207–208.

get pedig mint legfőbb „gentleman-erényeket” említi.⁶¹ Az Elyotéhoz hasonló tematizációk következtében számos új, utólag sporttörténetinek mondható elem jelenik meg Angliában. A gentleman testkultúra olyan diszkurzívákat kezd képezni, melyekben egy úriembernek egyformán meg kell állnia helyét a tengeren, a harcban, a társaságban és a magánéletben, ugyanakkor kezdetét veszi a test hasznosíthatóságának, fejleszthetőségének és alakíthatóságának, egy mindenkori civilizációs minőségre utaló jellé tételének testkultúrtörténeti időszaka is.⁶² A sportélet mint olyan kezd autonómmá válni, jelentős eseményekké lesznek az evezős-, a ló-, a futó-, a botvívó- és a birkózóversenyek, az ökölvívó-mérkőzések, létrejönnek a fogadóirodák és a sportegyletek. A folyton alakuló gentlemaneszmény tehát a 16. századtól kezdve vesz fel különféle pedagógiai szövegeket, új társadalmi praxist alakítva ki, viselkedéstörténeti, mentalitástörténeti, sporttörténeti változásokat indítva.

Legtöbb életrajzírója kiemeli, hogy Széchenyi aktív sportoló. Oplatka úgy kontrapozza karakterét, hogy egyfelől „töprengő, könyvekbe temetkező széplélek”, másfelől „mozgásfanatikus sportember”.⁶³ Arról most nem beszélve, hogy a *széplélek* (*Schöne Seele*) fogalmának is mélyebb köze van az angolszász gentlemaneszményhez,⁶⁴ mindenképp hangsúlyozandó, hogy tulajdonképpen Széchenyi vezeti be a „sportoló úriember”, a *sportsman* típusát itthon. Naplója tanúsága szerint általában érdeklí és méri, mennyi idő alatt jut el valahová lóval vagy gyalogszerrel, illetve rendszeresen, tervszerűen edzi testét. A máltai vesztegzárban például minden nap úszik és sétál, előbbit pedig különös előszeretettel gyakorolja máskor is, amikor csak teheti. Az úszás mellett másik szenvedélyszerű időtöltése a hegymászás.⁶⁵ Mint Bánhidi Zoltán kifejti, gyér történeti előzmények után elsősorban

⁶¹ PROHÁSZKA Lajos, *A nevelés története a reneszánsz korában. Angolország = Uő., Az európai középkor, reneszánsz és a 16. század neveléstörténete*, szerk. OROSZ Gábor, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2004, 189.

⁶² KUN László, *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998, 150. Az összefüggésekhez ld. még: FODOR Péter, *Térfélsere. A sport irodalmi medialitása a magyar későmodern és posztmodern elbeszélő prózában*, Kijárat, Budapest, 2009, 12–13.; HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Helikon, Budapest, 2003.

⁶³ OPLATKA, I. m., 99.

⁶⁴ „A szép lélek fogalma egész a görög kalokagathiára nyúlik vissza, amely a szépség és a morális tökéletesség egységét jelenti (*kalosz*: testileg szép, *agathosz*: erkölcsileg tökéletes), a XVIII. században fontos szerepe van többek közt Shaftesburynél, Rousseau-nál, Wielandnál, valamint a pietistáknál is.” [PAPP Zoltán jegyzete] = Friedrich SCHILLER, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, ford., jegyz. PAPP Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2005, 490. Vö. Hans SCHMEER, *Der Begriff der „schönen Seele” besonders bei Wieland und in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, Ebering, Berlin, 1926.

⁶⁵ Hegymászásairól a Gentleman Jacksonnal öklöző Byron is elragadtatottan számol be naplóiban, pl. George Gordon BYRON, *Naplók, levelek*, ford. BART István – Gy. HORVÁTH László – TÓTFALUSI István, vál. PÉTER Ágnes, jegyz. TÓTFALUSI István, Európa, Budapest, 1978, 66–68.

a gróf honosít meg több Angliából importált sportágat a kor Magyarországon (lőverseny, lövészet, rókavadászat, evezés, ökölvívás, vitorlázás, vívás, korcsolyázás), s alakítja ki a szervezett hazai sportélet első kezdeményeit, melyek társaságképző, civilizáló erejére angliai utazásai során döbben rá. A lőversenyzés elterjesztése mellett ehhez az átfogó projektumhoz sorolható a *Pesti Hajós Egylet*, a *Pesti Nemzeti Uszoda*, vagy a *Pesti Nemzeti Vivoda* megalapítása is.⁶⁶

Elsősorban a naplók, a *Világ*, valamint a *Hitel* alapján összegzi Imre Sándor a gróf testi neveléssel kapcsolatos tanításait: „Az ember feladata a tökéletesedés, a nevelés pedig ezt a célt mozdítja elő.” Az emberi élet „sok visszásságának orvosszere az egybehangzó testi és szellemi fejlődés”, a „lakosok testi és lelki szebbítése” pedig minden államnak alapvető feladata. Az ebből eredő „összhang és nyugalom” feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az élet „minden területén szerencsésnek és megelégedettnek” érezzük magunkat. Csak az szolgálhat embertársainak, hazájának, aki elérte testi és szellemi tekintetben is a „lehető tökéletesség legmagasabb fokát”.⁶⁷ A magyar sportéletet, a test nevelésének tudatos, tervszerű előmozdítását többek között Széchenyi e gondolatai ösztönzik, hasonló folyamatokat erősítve meg, mint annak idején a szigetországban Sir Thomas Elyot tanai, majd a „gentleman sport” kialakulása. Ugyanakkor Imre Sándor azt is hangsúlyozza, hogy Széchenyinél a testi nevelés nem öncél, a test építése közben ugyanis nála mindig erkölcsi mozzanat érvényesül: a szép test egyben szép lelket feltételez, a testi szépség megbecsülése a lelki nemesség, a jó ízléshez méltó életvitel preferálásából származik.

Az „önmonitorozás” végletei

Az idősödő Széchenyi fiához, Bélához intézett esszéértékű levelében így gondolkodik a naplóírásról:

Van olyan ember, aki – különösen utazás közben – naplót vezet. De általában mi célból fáradnak ezzel? Rendszerint csak azért, hogy a világot egy könyvvel, önmagukat pedig a könyvkereskedő adta tiszteletdíjjal gazdagítsák [...]. Vajon kik azok és hol találhatók, akik csak önmaguknak vezetnek naplót, és azért, hogy idejüket a lehető legjobban kihasználhassák? Ilyenek még a legműveltebb emberek körében is csak nagyon kevesen akadnak. Hogy Te, Barátom,

⁶⁶ BÁNHIDI Zoltán, *A magyar sportnyelv története és jelene*, Akadémiai, Budapest, 1971, 48–57. A bővítéses szakirodalomból lásd még a téma alpművét: SIKLÓSSY László, *A magyar sport ezer éve*, II., Országos Testnevelési Tanács, Budapest, 1928.

⁶⁷ IMRE Sándor, *Széchenyi és a testi nevelés*, Magyar Paedagogia 1903, 336–352.

a Te korodban, az ellenőrző napló bölcst voltát, sőt, ki merem mondani: fenségességét nem fogtad fel – azt én tökéletesen megértem. De vajon érett megdolgolás nyomán nincs-e most az az érzésed, hogy igazat beszélek? [...] Véleményem szerint minden embernek, aki írni tud, naplót kellene vezetnie.⁶⁸

A naplóírás funkciója szinte folyamatosan módosul Széchenyi életében. Hol szép-irodalmi olvasmányait kivonatolja bölcselkedve, hol közvetlen stílusban emlékezik meg számára fontos társasági eseményekről. Egyszer jellemtükröként rögzíti naplóreflexióit, másszor több oldalas értekező eszmefuttatásokba kezd, hogy aztán pár rövid, megdöbbentően szikár és tömör mondatot hagyjon hátra egy-egy bejegyzésként. Így lesznek naplóinak szövegdarabjai krónikák, meditációk, esszék, anekdoták, kommentárok, olvasónaplók, könyörgések, szépirodalmi és szaknyelvi reminiscenciák, természetesen mindig énelbeszélésbe ágyazottan. Narratívumai jellemzően több diszkurzív szálát mozgatnak, ebből a polifóniából ugyanakkor – mint már több példát hoztunk rá – kihallható a csiszoltság szólama is. Emellett az is belátható azonban, hogy a naplóírás önfelépítő praxisának mint olyannak szintén kifejezetten az illető angolszász hagyományhoz köthető mozgatórugói vannak a grófnál.

Széchenyi Ferenc szintén vezet naplót, ami bécsi arisztokrata ismerőseinek körében egyenesen divat ekkoriban. A naplóírás hagyományába születik fia is, e mozgó hagyományon belül ugyanakkor bizonyos hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Az inkább a vallásos diskurzusok konfeszionális–meditációs szövegszerveződéseinek, az erkölcsi–didaktikus örökhatóság és példaadás szándékának, a különféle gazdasági és életvezetési, társasági és közéleti emlékeztetőknél, illetve az aforisztikus, konverzációs moralizálásnak a súlypontjait itt módosítja az immans önkontroll, a reflexiók énelemzés egy eddig még nem igazán létező gyakorlata.

Az igazi humanitás Shaftesbury szerint ott érvényesül, ahol a mély emócióktól barázdált emberi lélek önmagát megismerni igyekszik, s ily módon nemesedve önnön élete alakítójává válik. A lényeg az önismeretben tárul fel, s gyakorlás, nevelés, *önfegyelmzés (self-control)* által érlelődik.⁶⁹ A Lord módszere a „nemességet” az én önmagához való relációjában véli kibonthatóknak. Ez egy dialogikus viszonyt feltételező egyéni megvalósulás, mely a személyiség megkettőződésével egyfajta belső társalkodás folyamatában tesz lehetővé végigvitt önismeretet. Ian Hunter ezt nevezi „modern esztétikai éthosznak”, mely a befelé fordulás, a szub-

⁶⁸ Gróf SZÉCHENYI István *Intelmei Béla fiához*, 1857, Internet: <http://mek.niif.hu/01000/01075/01075.htm>

⁶⁹ PROHÁSZKA Lajos, *Shaftesbury. A self-control esztétikája*, szerk., online kiad. OROSZ Gábor, 2010, Internet: <http://mek.oszk.hu/08300/08326/08326.htm#14>

jektív állapotoknak szentelt figyelem, a képzelet reflektálása, az önművelésből fakadó nemesség, a dialektikus gondolkodás hívószavaival jellemezhető.⁷⁰ Mint Szécsényi Endre kifejti, Shaftesburynél az ún. *belső társalgás* (*inward colloquy*), illetve az ún. *önmegszólító beszéd* (*soliloquy*) műfaja jelenti az ízlésnevelés egyik legfontosabb terepét: az ember saját ízlését is képes pallérozni, ha esztétikai érzéseit, tetszését egy elképzelt személy pozíciójából tekinti.⁷¹ Shaftesbury a működő ént már nem egyfajta vallászetikai moralitás ágenseként gondolja el. Mindezt olyan klasszikus gondolkodók – Marcus Aurelius, Epiktétosz, Seneca, Platón – nyomán teszi, akik az „etikai figyelem tárgyává tett személyiség megalkotásához szükséges technikák tárházát” nyújtják számára, s akiket olykor Széchenyi is megszólít naplóiban. Ez a fajta naplóírás olyan életrendet feltételez tehát, amely a személyiséget „etikai gond és munka tárgyává tevő gyakorlatok példás sorozataként” definiálható.⁷² Olyan analizáló, önreflexív, sajátosan aposztrofikus, énduplikáló, vagyis *énkifejező* (vö. „*belső társalgás*”, „*önmegszólító beszéd*”) naplóírói praxis ez, amely Széchenyi életmódjához is erőteljesen szervesül, persze időben váltakozó mértékben.⁷³

Az *énbemutató* határátlépése – az önmonitorozási helyzet ellenpólusaként – a korabeli retorikai viszonyok között az ún. szónoki beszédben talán a legkifejezettebb. A rétor Széchenyi alakja azonban hagyományosan ellentmondásos, s erre Gergely Andrásról Lackó Mihályig számos kutató emlékeztet. Széchenyi retorikája lelkes, szemléletes, de nem jól komponált, indázó, farsztó, prakticista érvvezetésektől, ugyanakkor elkalandozó betéttörténetektől roskadozó minőség. A hevesen gesztikuláló, a hangsúlyossá tett előbeszéd dinamikájával, beszédteljesítményével operáló gróf szónoki stílusa meglehetősen páratlan a sokkal fegyelmezettebben szerkesztett és előadott politikai oratiók környezetében. Széchenyi közéleti retorikája az ún. *entuziasztikus retorikához* közelít.

Arról az ún. *nemes, új entuziaszmusról* (*noble, new enthusiasm*) van itt szó, amely Shaftesbury óta a csiszoltság kis episztéméjének egyik antropológiai fundamentuma.⁷⁴ Hume így ír erről: „Másoknál viszont *kifinomult ízlést* figyelhetünk meg,

⁷⁰ Ian HUNTER, *Esztétika és kritikai kultúrákutató*, ford. PÁSZTOR Péter = *A kultúra szociológiája*, szerk. WESSÉLY Anna, Osiris, Budapest, 2003, 86.

⁷¹ SZÉCSÉNYI Endre, *Társasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Osiris, Budapest, 2002, 83.

⁷² HUNTER, *I. m.*, 85–86.

⁷³ 1824-től kezdődően például egy ideig rendszeresen használja az ún. *Franklin-breviáriumot*, jellemzőkötő-tabellákat készítve magának, amelyekben hónapról hónapra ellenőrzi előrehaladását a tökéletesedés felé vezető úton: PADÁNYI Viktor, *Széchenyi kultúrája*, Hun-Idea, Budapest, 2006, 165.

⁷⁴ A „kultúra által megszelídített szenvedélyek” elméletéről lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A filozófus gentleman = Uő., A gentleman...*, 23–35; *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*, vál., szerk., utószó HORKAY HÖRCHER Ferenc, Osiris, Budapest, 1996, 307.

ami nagyon hasonlít a *szenvedélyességhez*, s ugyanolyan érzékenységre vezet a szépség és a rútság minden formája iránt, mint amelyet a szenvedélyesség a sikerek és a bajok, vagy a kötelezettségek és a sérelmek kapcsán eredményez. [...] Az ilyen képességgel bíró embert boldogabbá teszi az, ami ízlését, semmint a vágyait elégíti ki, s nagyobb örömet jelent számára egy költemény vagy egy logikus gondolatmenet, mint amit akár a legnagyobb fényűzés nyújthatna.”⁷⁵

A Széchenyi-naplóbejegyzések többször tematizálják ezt az ízlés által kanalizált, a *fenség* esztétikai kategóriájának újraértésével kiereklt új elragadtatottságot, amikor arról gondolkodnak, hogy „[z]avarossá a *könyvek* akkor tehetik az embert, ha már kótyagosan jött a világra. Derék öreg honfitársainnak általános hibája ez: de felbőszülnek, ha megmondjuk nekik, mert nem tudják, mily szeretetre méltó rajongónak és hóbortosnak lenni egy kicsit”, vagy arra jutnak, hogy „egyfajta *enthusiazmusra* csak azok az emberek képesek, akik a tökéletesség és művészet forrásánál élnek”.⁷⁶

Shaftesbury esszéisztikus társalgási stílusa mind a hagyományos katedraből-cselet formális értekező prózáját, mind a prédikatori szószék merev retorikusságát elutasítja, mert szerinte a kommunikáció monologikus, nem interaktív módjai alkalmatlanok a hallgatóság valódi meggyőzésére.⁷⁷ A shaftesburyánus stílusregiszter ugyanakkor már korai recepciótörténeti fejleményeiben is erősen antikizálóknak és dagályosnak ítéltetik az ún. „periodikus esszéknek”, mindenekelőtt például a *Spectator*nak az „elsősorban a középosztály számára íródott, közérthe-tőbb, közvetlenebb” stílusához képest.⁷⁸ Ehhez kapcsolódóan a mindenkori politikai beszédre fókuszálva Hume azt is mondja, hogy „régén” a szónoklatok elragadtatott és fenséges stílusát nem tekintették szörnyűnek és éktelennek, sőt a tanácskozó testületi szónoklatok vagy az efféle viták „ma” is „emelkedetté” tesz- szik a szellemet és „szárnyakat adnak” a szavaknak. „A dolgokat ezzel a mércével mérve tehát megállapíthatjuk, hogy az antik, azaz fennkölt és szenvedélyes szónoklat jobb ízlésre vall, mint az érvelő és a racionális modern.”⁷⁹ A kérdés az, hogy mi a helyi értéke Széchenyi szempontjából a „fennkölt és szenvedélyes”, illetve a „racionális modern” szónoklat címkéinek.

Széchenyi beszédei nem jól szerkesztett politikai oratiók, hanem olyasféle nyelvi mixtúrák, amelyekben sajátos gazdagságban *keveredik* az elragadtatott, fenn-

⁷⁵ HUME, *A kifinomult ízlésről és a szenvedélyességről* = HUME *Összes esszéi*, I., 19., 20.

⁷⁶ *Naplók*, I., 581., 134. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 74., 29.

⁷⁷ SZÉCHENYI Endre, „Egy derűs rajongó” = SHAFTESBURY, *Sensus communis*, 165.

⁷⁸ GÁRDOS Bálint, „A szabad eszmecsere igazi közelharc”, *Jelenkor* 2009/5., 618. Vö. „Bár Shaftesbury az egész század során az elegáns írás utánozhatatlan mintaképe maradt, ez a stílus egyre keresettebbnek és arisztokratikusabbnak hatott.” *Uo.*

⁷⁹ HUME, *A szónoki ékesszólásról* = HUME *Összes esszéi*, I., 105., 107., 111.

költ, ugyanakkor elomló és redundáns shaftesburyánus beszédmód az érvelő, modern érvvezetésekkel, a practicista, retorikájában is igen haszonelvű és „közvetlen” argumentációkkal. Amikor Hume *Az esszéírásról* című írásában „úgy határozza meg magát, mint a »tudományos világ« nagykövetét a »társasági életben«, amellett, hogy a két világ közötti érintkezés fontosságát hangsúlyozza, azt is egyértelművé teszi, hogy ő azért voltaképpen az előbbiben otthonos.”⁸⁰ E távlatból Széchenyi éppen Hume ellentéte: politikai beszédeinek időszakában voltaképpen a „modern szónoklat”, Joseph Addison, Richard Steele, vagy éppen John Stuart Mill, Jeremy Bentham, Adam Smith utilitarista, practicista érvelésrendjeinek világában otthonos már.

Mindez azonban nem von le annak a lehetséges belátásnak az érvényéből, mely szerint a naplóírás mellett a politikai retorika világában is körvonalazódik tehát egyfajta politeness-ösztönzésű hazai átalakulás. Hogy mennyire sajátította át, vagy mennyire túlozta el Széchenyi a vonatkozó eszméket, nehezen rekonstruálható, mindamelllett önnarrációinak részét képezik ezek is. Miként az önmonitorozás minimumában a vizsgáló önmegkettőzés, úgy az önmonitorozás maximumában az ízléses enthuziazmus példáját tükrözteti a maga eszmetörténeti összetettségében. Mindkettő identitásjelölő, egyben identitásalakító aktus, ugyanakkor mindkettő folyamatosan keveredik számtalan más hatástörténeti impulzussal, más hagyománytartalom beszédmódjával, mely a textualizációt vagy a szónoklat elhangzását alapjaiban befolyásolja. Az egyik ilyen kapcsolódó alternatíva, a *dandy* antropológiai típusa mélyen összefügg Széchenyi életével és a gentlemaneszmény történetével egyszerismind.

Dandy vs. gentleman

Mikszáth Kálmán-monográfiájában T. Szabó Levente a dandyzmus programját a „modern férfiúi identitás újrabarkácsolásának kísérleteként” fogja fel.⁸¹ E „kísérlet” középpontjában a *látványként* felmutatott, *átesztétizált*, a *felületibe* – az öltözködésbe, a viselkedésbe, a társalgásba – konvertált személyiség áll, az én egyfajta sajátos hiperbolizációja. A látvány tárgyaként való megjelenés része tehát egyrészt a dandy identitásának, a kimunkált felületként mesterségesen megteremtett saját énből való gyönyörködés másrészt, harmadrészt pedig mindennek esztétikai kontextualizáltsága: a cizellált, elegáns és hatásos, a testibe „kiködött” személyiség ebben az átesztétizáló gesztusrendszerben túllép a hétköznapin, az öltözködés,

⁸⁰ GÁRDOS, I. m., 619.

⁸¹ T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 96–136.

a beszéd és a viselkedés egyfajta életművészetté válik, maga a dandyfigura pedig egy imitációs processzusban, a helyettesítések játéka által *esztétikai műtárggyá* hasonul. Mindez a személyiség, a test, az érzelmek tudatos kontrollja által megy végbe, a test jelként való használatával (az öltözködés, az illatok, a hang, a tekintet, a proxemika bevetésével), a beszéd, a viselkedés jelértékűségére való folyamatos rájátszással: a dandy rengeteg energiát fektet önmaga megtervezésébe, hogy meglepően, elbűvölően legyen képes színre vinni azt.

A gentlemaneszmény, mint már volt szó róla, számos alakváltozatban marad eleven: németföldi útja például a göttingeni „mindenoldalú ember”,⁸² illetve – inkább a virtuoso áttételén keresztül – a „széplélek” ideáljaiban folytatódik, de nyomai sokkal konkrétabban is azonosíthatók például a 19. század közepén is.⁸³ Saját szigetországi környezetében egyik legfontosabb alakváltozata éppen a dandyzmusban, pontosabban az ún. *byroni dandyzmusban* formálódik meg először.⁸⁴ Ez az örökség azonban igen áttételes, erősen ironizált és kritikai töltetű. Lord Byron nagyra becsült ismerőseit még a csiszoltság nyelvén laudálja, a méltatlankat annak nyelvén minősíti le, életvitelébe annak számos rendszerelemét integrálja, ugyanakkor hitet tesz a „teremtő magány” mellett, s naplóiban, leveleiben nem győz gúnyolódni a kiüresedett jó modoron és a vak közízlésen.⁸⁵ Az illető hatástörténeti kapcsolatot akképpen reflektálja Zsolt Péter, hogy szerinte a dandy célja „az ízlés, a választékosság, a gentleman túlzó tökéletességén keresztül a kö-

⁸² Bővebben: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Universitas, Budapest, 2009, 138.

⁸³ Vö. Eduard Maria OETTINGER, *Kurze Briefe an meinen langen Vetter, oder, Anleitung zur Kunst, in vierundzwanzig Stunden ein vollkommener Gentleman zu werden*, Otto Wigand, Leipzig, 1847.

⁸⁴ Vö. PROHÁSZKA, *Shaftesbury*.

⁸⁵ Dicséret: „[A költő-barát Thomas Moore] társaságban úriember, szeretetreméltó, figyelmes, mindenestől a legkellemesebb, akit csak valaha ismertem. [...] az Edinburgh Review Hornere, a »Tisztelt Ház« kiváló szónoka igen kellemes, hibátlan társasági úriember, amennyire tapasztaltam – Sharpe – Philips of Lancashire – Lord John Russell ás mások, »derék s igaz férfiak.«” (BYRON, *I. m.*, 18, 29.) Gáncs: „[Edgeworth] tapintatlan, nevetlen, pallérozatlan fráter. [...] Többször s különféle estélyeken találkoztam velük, és mindig az volt a véleményem az öregről, hogy faragatlan és unalmas, ír fél-gentleman” (*Uo.*, 409.) Kritika, gúny: „Holnap bíbor estély lesz a »kék« Miss [Berry]-nél. Elmenjek? – hm! Nem nagyon rajongok a kékharisnyákért – de fő a jó modor. [...] Olvasgattam – jegyzeteket és leveleket írtam, és egyedül vagyok, ami Locke szerint rossz társaság. »Ne légy magányos, se télen« – hm! – a tétlenség terhes, de a magányban nem látok akkora veszélyt. Minél többet látok az emberekből, annál kevésbé szeretem őket. [...] [A költő-barát Samuel Rogers] ha beszél, remekül beszél, és minden irodalmi témáról olyan finoman és kifejezően, hogy ahhoz csak költészetének tisztasága mérhető. Ha házába lépsz – szalonjába, könyvtárába –, azonnal megérzed, hogy nem közönséges szellem lakozik ott. Nem találsz egy csecsebecsét, egy érmet, egy kandallópárkányra vetett könyvet, egy díványt, egy asztalt, ami ne árulkodna tulajdonosának szinte kínosan kényes eleganciájáról. Épp ez a kifinomultság lehet létezésének fő nyomorúsága. Mennyi súrlódáshoz vezethet ilyen hajlandóság egy életen át!” (*Uo.*, 32, 48, 17.)

zönség csodálatának kivívása”.⁸⁶ Hogy mi is a létjogosultsága e mondatban a „túlzó tökéletesség” kifejezésének, érdekes kérdés lehet, amely alapvető jelentőségűnek látszik az áttételeződések játékanak szemügyre vételekor is, mely a testkép, a társiasság, a pánesztétizáltság, illetve a közéletiség szempontjából a legkifejezettebb.⁸⁷

A dandy *óvja és díszíti* a testét, gondos énkonstruációjának hatásvadász felszínévé téve, de amattól egyszersmind elidegenítve azt. A gentleman ezzel szemben önmagaságának integráns, organikus részeként tekint testére, *fejleszti és gondozza*, s civilizációs jelle avatja azáltal, hogy az méltó burkává válik szintén folytonosan épülő és tökéletesülő bensőjének. A gentleman lelki szépsége, a kifinomult erény és ízlés bája *kiárad* a test külsőségeibe, a méltóságos és kecses mozdulatokba, ugyanakkor a pallérozott test méltó formája is egyben a csiszoltság belvilágának; a test és a lélek olyan, mint a természet: arányos és harmonikus. A klasszikus dandyreprezentációk magányos dandykről szólnak – hiszen a hasonlók közösségében éppen öndefinítív egyediségük veszne el –, ellenben a gentleman öndefiníciója a társaság-alapító, legalábbis a klubtag: a gentleman a társiasság kultúrájában, a civil közösségek társadalmában definiálódik, míg a dandy tulajdonképpen saját totalizált énje büvöltében élő szuperindividuum. A dandy egy dinamikus önalkotási projektum megtestesítője, aki az én minél hatékonyabb, figyelemfelkeltőbb megjelenítését az identitás állandó radikális, gyors, hatékony újratерemtése révén véli elérhetőnek, míg a gentleman igen koherens identifikációs keretfeltételek háló-jában kap egész életre szóló identifikációs ajánlatokat. A gentleman a Szép és a Jó platonikus alapfogalmai között szerves kapcsolatot feltételez, míg a dandy-nél a Szép (átalakulva) totalizálódik, míg a Jó (szintén átalakulva) devalválódik. A dandy az „esztétikai”, nem pedig a „politikai mezőben” áll, míg a gentleman számára „politikum” és „esztétikum” éppen egymás által értelmeződik. A dandy számára az élet játszmaelvű, színjátékszerű, s az önmegmutatás emelkedik művészetté, a gentleman-nél viszont az a művészet, ahogy az ember a társiasság, az erény és az ízlés, vagyis a csiszoltság bizonyosságává válik.

Mint Radnóti Sándor írja, a korabeli ízlésfilozófiák tulajdonképpen „esztétikai problémája” nem a szép mű, hanem a szép társadalmi élet, a legkülönfélébb dolgokban megjelenő szépség hatásesztétikája.⁸⁸ A 18. század brit antropológiai idealitáskonstrukciója az a bájos úriember aki esztétikai tapasztalatként hat társaira, a társiasulás folyamatára, az ízlésközösségek kialakulására. Az esztétika ekkoriban még nem autonómi szegmentuma az ember világlátásának: jelentősége éppen abban áll, hogy az ember egész világtapasztalatának egyik alapvető perspektívája,

⁸⁶ ZSOLT Péter, *Divatszociológia*, Pro Die, Budapest, 2006, 118.

⁸⁷ Vö. T. SZABÓ, *I. m.*, 97–114.

⁸⁸ RADNÓTI, *I. m.*, 37.

míg a dandyesztétika *imitációs hierarchiát* állít fel „élet” és „művészet” között.⁸⁹ Az egyes dandy *olyan, mint* egy műtárgy, az eszményi gentleman ellenben *az*. Mindezek alapján pedig leszögezhető, hogy a „túlzó tökéletesség” jelensége egyszerűen értelmezhetetlen a korszak gentlemaneszményét illetően, viszont annál inkább jellemzi a dandyreprezentációkat, melyeken belül a neoplatonikus harmonisztikumot kiforgató fogásként jól interpretálható.

Széchenyi egyik 1824-es naplóbejegyzése tartalmazza messze a legtöbb tervezett olvasnivalójának felsorolását. Az összetétel igen beszédes: a tételek több mint fele konkrétan kapcsolható a csiszoltság diskurzusához, melyen belül jól kirajzolódik a kapcsolódó antik referenciák mellett a vonatkozó *Locke–Shaftesbury–Hume-horizont* is.⁹⁰ A szakirodalmi feltárások nyomán azonban az is tudható, hogy a gróf ifjúkora nagyrészt Byron bűvöletében telik el, 1820-ig szinte kizárólag szépirodalmilag képezi magát, Vittorio Alfierit, Torquato Tassót, Johann Wolfgang Goethét, Voltaire-t, Jean-Jacques Rousseau-t, Friedrich Schillert, Samuel Richardsont olvas, s csupán 1823 körülre tehető az a váltás, mely után már Rousseau és Voltaire filozofikus műveivel, továbbá Montaigne, Benjamin Franklin, David Hume, Montesquieu, Johann Gottfried Herder, John Locke, Adam Smith, David Ricardo, Jeremy Bentham vagy éppen John Stuart Mill tanulmányaival is megismerkedik.

A gróf egész életére jellemző vad és prakticista olvasásmódja által rengeteg művel megismerkedik, és mindegyiket megkísérli funkcionálissá tenni a Byronéhoz, ifjúkori nagy példaképéhez hasonlatos (vagy éppenséggel azt imitáló) nagyszabású (vagy csak éppenséggel hatásosan színre vitt) önimázsformáló, énkiteljesítő vállalkozásában. Ezen intenzitás – s persze közvetlen élményei, társadalmi beágyazottsága – következtében személyes kultúrája rendkívül heterogén. A hagyományos klasszicizmus, a keresztény perfektilitás, a csiszoltság angolszász eszmerendszere, a francia felvilágosodás, a neohumanizmus humanitásfelfogása, az ún. byroni „romanticizmus” mind-mind aktív komponensei világlátásának. Hat rá a sereg, a szépirodalom, William Gell angol óorkutató, a Holland-House liberális whig politikusai: nagy katona, nagy költő, nagy tudós, nagy politikus szeretne lenni. Mindennek hatásos allegóriái Anglia és Kelet felé történő, ha úgy tetszik szimbolikus irányú utazásai, melyek során képzőművészekkel, klasszika-filológusokkal, diplomáttal, illetve közgazdászokkal egyaránt összehozza sorsa,

⁸⁹ A tendencia már Byronnál megfigyelhető, de axiomatikus tétellé Oscar Wilde-nál válik: „az élet sokkal inkább utánozza a művészetet, mint a művészet az életet [...] az élet a legjobb, sőt egyetlen tanítványa a művészetnek.” OSCAR WILDE, *A hazugság hanyatlása. Elmélkedés = A kritikus mint művész. Tanulmányok*, ford. BENEDEK Marcell, Internet: <http://mek.oszk.hu/03600/03644/03644.htm>

⁹⁰ *Naplók*, II., 512. Magyarul: SZÉCHENYI, *Napló*, 292–293.

s melyek során – szintén indokolt némi allegorikusságra utalni – hol turbánban és kaftánban, hol angol lovaglóöltönyben láthatjuk.

Széchenyi inverz történetében „fordított” a hatástörténeti út: egy permanens *határátlépő* folyamatban a sajátos recepciós adottságok következtében először *inkább* dandy lesz, majd egyre *inkább* „finom úriemberré” alakul át, mert míg amaz kiüresedik, emez öndefinitív jelentőségűvé válik számára, ráadásul ezen átalakulást a politikai környezet, a kulturális közeg, az egész (reformkori) történelmi szituáció támogatja. A folyamat által persze egyebek mellett a csiszoltság, a dandyizmus és a byronizmus történeti összefüggésrendszere is felborul, magyarországi viszonyokra fordítódik le, ellentmondásokkal terhesen. Az a fajta gentleman esztétikaiság például, amely a Grand Tour és a virtuoso témáját jelenti, a dandy totalizáló esztétikaiságának mintegy a történeti előzménye, Széchenyi mégis Byron felől lesz egy időre az artisztikum emberévé, mégpedig a maga tradicionális „mágnási rétegzettségével” együtt, melyet ugyanakkor apja révén már a kezdetektől különleges brit orientáció színez.⁹¹ A csiszoltság kis episztéméjének erkölcsöt és szépséget, testet és lelket egymás kölcsönös organikusságában szemlélő perspektívája, az ízlés, a társasság, a civilizálódás konceptusai mindazonáltal az idő múlásával egyre inkább körvonalazódnak a Széchenyi-(ön)narrációkban. A dandy – amint a *Hitel* immár meglett grófja fogalmaz – „piperés”, „kényes” és „ellágyult”, míg a gentleman „férfias”, „egyenes” és „csinos”.

Mindez pedig arra a szinkretista többszólamúságra mutathat rá ismét, amely a gentlemaneszmény egész történetét is jellemzi: hogy áttételeződések, diszkurzív kontextusváltások, óhatatlan recepciós deficitek, szelektív adaptációk, motivált jelentésgazdagítások, egyszóval bonyolult kultúrtranszferek nyomán alakul az a hagyományképződés, melynek magyarországi megvalósulásában Széchenyi *par excellence* résztvevő. Identitásválságairól, szerepkereséseiről számos monográfia és tanulmány értekezett már, jól megvilágítva a téma központi jelentőségét.⁹² Jelen dolgozat azáltal kíván ezek appendixévé válni, hogy nyomatékosítja a gróf személyiségmintázatának egyik jól azonosítható kulcsmotívumát, énkészletének

⁹¹ Széchenyi Ferenc életének markáns angolszász távlataihoz lásd H. BALÁZS Éva, *Széchenyi Ferenc (1754–1820) = Uő., Életek és korok. Válogatott írások*, szerk. KRÁSZ Lilla, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005, 278–288. Széchenyi István főúri életmódjához: VELKEY Ferenc, *A pesti főúri társasági élet néhány jellegzetessége az 1840-es években Széchenyi naplójának tükrében = Arisztokrata életpályák és életviszonyok*, szerk. PAPP Klára – PÜSKI Levente, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2009, 113–128.

⁹² Legutóbb: VADERNA GÁBOR, *A Hamuvérvő filozófiája. A Hitel-vita eszmetörténeti helyéhez*, Századvég 2010/1., 43–82; VELKEY Ferenc, „Szívemből szólok”. *Széchenyi állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én*, Századok 2010/3., 695–753. Itt emelendő ki, hogy jelen tanulmány igen sokat köszönhet Velkey Ferenc kritikai észrevételeinek, és szíves segítségnyújtásának.

egyik alapelemét – hogy nyomatékosítja: Széchenyi, így vagy úgy, de szinte mindig beszélt a csizoltság nyelvét.

Végezetül

A kapcsolatok lajstromozását hosszasan lehetne még folytatni, foglalkozni például Széchenyi ironizáló és csipkelődő konverzációs stílusával, mely az észhasználat és a kritika angolszász szabadságának, a derűs élcelődés társalkodó filozófiájának, vagyis a *politeness* nyilvánosságszerkezetének újabb hazai mintakövetéseként értelmezhető,⁹³ vagy tovább idézni a gróf olyan megfogalmazásait, mint „csinos nyaraló”, vagy „az önismeret »belső szeme«”.⁹⁴ Ezekről eltávolodva azonban végezetül fontosnak látszik röviden számot vetni a dandy mellett az ún. *prudent man* (*homo oeconomicus*) korabeli figurájával is.

Az a fajta *utilitarizmus*, amely egyöntetű szakirodalmi vélemény szerint Széchenyi egyik legmélyebb mentalitásbeli sajátja, látszólag nem illeszhető bele a csizoltság altruisztikus világlátásába. Az „okos kereskedő” típusa többek között azáltal a kiegészítő módosítás által egyeztethető e világképpel, hogy annak ízlése által gentlemannek is kell lennie egyben, legalábbis rendelkeznie kell egyfajta gentlemannminimummal. Ez a diszpozíció megengedi politika, gazdaság és erkölcsi–esztétikai kifinomultság olyasféle összjátékát, mely a mai napig civilizációs minta, s melyet először a csizoltság beszédmódja tett elbeszélhetővé. Mint Horkay Hörcher Ferenc írja, olyan fogalmakkal lehet körülírni ezt a megvalósulást, mint a rációra és az érzékenységre egyaránt támaszkodó tapasztalati észhasználat, a hatalom és a kormányzottak kölcsönös önmérséklete, a békés kereskedelem révén elért gazdagság kultúrába történő befektetése, a társasági örömök keresése, az élet ajándékaival szembeni bizonyos fokú sztoikus nyugalom és visszafogottság, polgári erény, szolgálat, közügyekben való aktív részvétel.⁹⁵ Hume a *prudent man-gentleman-virtuoso-spektrumot* azzal a logikával teremti meg, mely szerint az „ipar fejlődéséhez nagyban hozzájárul a tudomány, mely viszont elválaszthatatlan a művészet és a finomabb életmód korszakaitól”, illetve hogy az „ipar és a mesterségek finomodásának egy további előnye az, hogy rendszerint elősegítik a szabad

⁹³ Vö. SZÉCHENYI, *Az esztétikai szabadságról*, 27–46.

⁹⁴ SZÉCHENYI *Intelmei*. A „belső szem” (*inward eye*) Shaftesbury egyik rendszerfogalma. Vö. *Brit moralisták a XVIII. században*, ford. FEHÉR Ferenc, jegyz. MÁRKUS György, utószó LUDASSY Mária, Gondolat, Budapest, 1977, 867.

⁹⁵ *A skót felvilágosodás*, 305., 311. Mindehhez vö. még: KONTLER László, *Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Atlantisz, Budapest, 1997, különösen: 188–207.

művészetek nagyobb csiszoltságát is, és egyik sem vihető tökélyre, ha bizonyos mértékben nem kíséri a másik.⁹⁶

A látszólagos vagy valós ellentmondásokkal együtt is az látható, hogy Széchenyi énkifejező és énbemutató írásaiban egyaránt érvényesen textualizálódik a politeness világlátása. Naplóját németül írja, de nem a német irodalmi nyelven, hanem a bécsi magyar arisztokrácia közvetítőnyelvén, egy grammatikai szabálytalanságokban gazdag, francia, magyar, angol, latin és olasz elemeket vegyítő társasági keveréknyelven, amely annak a transzgresszivitásmodellnek lehet távoli analogonja, melynek fényében szövegeit kézbe vettük, s megtaláltuk azt az erős mintázatot, amely egyéb fontos mintázatok mellett segítette kialakítani nála a „külső” és „belső én” képleteit; mely egész eszmetörténeti útját is jellemzi. A gróf kortárs környezetében mindenki másnál jobban performálta az eszményt. A korszak és az utókor Széchenyi-kultuszában benne van egyszersmind az általa tudatosan színre vitt csiszoltságkultusz is – Marczali Henrikkel: „He was a true gentleman”.

⁹⁶ HUME, *A művészetekben való kifinomultságról* = HUME *Összes esszéi*, II., 31., 34. Csizsoltság és utilitarizmus egyeztetése Adam Smith munkáinak is egyik fő jellemzője Shaftesbury, Hutcheson és Hume ismerőjeként. Kulcsfogalmi – *szimpátia, pártatlan szemlélő, láthatatlan kéz* – mind köthető ezen egyeztetés szándékához. Vö. *Brit moralisták a XVIII. században*, 831–836.